

Лекція 1

Предмет та методи соціології

1 Об'єкт та предмет соціологічної науки

2 Методи та закони соціології

3 Структура і функції соціологічної науки

1 Об'єкт та предмет соціологічної науки

Термін "соціологія" походить від латинського слова "societas (суспільство) та грецького "Logos" (вчення). Виникнення соціології як самостійної науки було зумовлене розвитком соціуму та суспільствознавства в кінці - на початку століття. В ті часи світ переживав глибокі соціальні зміни, пов'язані з переходом від традиційного до сучасного індустріального суспільства. Нові форми економічного та політичного життя вимагали конкретного наукового аналізу. Повставала потреба переходу від загальних абстрактних філософських роздумів про суспільство та тенденції його розвитку до позитивної науки, яка має справу не тільки з теорією, а й оперує значним фактичним матеріалом. А оскільки наукові методи пізнання були розроблені і застосовувались в той час природознавством, то соціологія перебувала під його впливом. В цьому зв'язку виникає питання відносно того, в чому полягає специфіка соціологічної науки, її відмінність від інших галузей пізнання.

Даючи відповідь на це питання, треба перш за все зазначити, що кожна наука має свій об'єкт і предмет дослідження. Об'єктом соціології є суспільство. Але виділення поняття "суспільство", яке є похідним для визначення специфіки соціологічного пізнання не достатньо. Адже суспільство є об'єктом всіх суспільних наук - соціальної філософії, політекономії, соціальної психології, історії і т.д., точно так, як об'єктом природничих наук є природа. Об'єкт - це все те, на що спрямована діяльність даної науки. Будь-яке явище, процес або відношення об'єктивної реальності можуть бути об'єктом дослідження різних наук.

Крім об'єкта, кожна конкретна галузь наукового пізнання має ще й предмет свого дослідження. На відміну від об'єкта предмет науки є поняттям досить звуженим, характерним для даної галузі наукового пізнання. Соціальні науки в одному і тому об'єкті досліджують специфічні закони і закономірності, яким підпорядковані розвиток та функціонування суспільства як об'єкта названих наук. Так розвиток і функціонування соціуму визначається економічними, ідеологічними, психологічними та іншими законами, які є предметом дослідження відповідних наук. Більш того, окремі сторони даної об'єктивної реальності також можуть бути об'єктом дослідження різних наук. Наприклад, праця, побут, освіта, сім'я, місто, село, політичні інститути і т.д. є об'єктом дослідження економіки, соціології, психології, демографії, права і т. ін. Але знову ж таки кожна з цих галузей соціального пізнання вивчає свої, притаманні їй особливості функціонування і розвитку перелічених сторін суспільного життя.

Таким чином, предмет науки не може ототожнюватися з об'єктом, який вона вивчає, оскільки останній - це емпірично дана реальність, яка являє ту чи іншу сторону об'єктивного світу. Предмет же науки - це відтворення емпіричної реальності

на абстрактному рівні через виявлення найбільш значущих з практичної точки зору закономірних зв'язків і відносин цієї реальності.

Що ж являє собою предмет соціології? Аналіз зарубіжних джерел свідчить, що частіше за все соціологія визначається як наука про соціальні спільності, соціальні групи, їх поведінку, відносини між собою і всередині їх. Одні соціологи визначають соціологію як науку про суспільство, соціальні групи і соціальну поведінку. Інші вважають, що соціологія вивчає не ізольованих індивідів, а людей, об'єднаних у спільності в певних соціальних умовах. Мета такого вивчення полягає в тому, щоб зрозуміти причини соціальної поведінки та взаємодії соціальних спільностей і груп. На думку бельгійського соціолога Міха де Костра, соціологія має вивчати відносини між людьми, які виникають у процесі їхньої діяльності. У Міжнародній енциклопедії соціальних наук предмет соціології визначається як "вивчення соціальних агрегатів і груп та їхньої інституціональної організації, а також причин і наслідків змін інститутів та соціальних організацій".

Отже, соціологія - це наука про загальні і специфічні соціальні закони та закономірності розвитку і функціонування історично визначених соціальних систем, наука про механізм дії та форми, в яких проявляють себе ці закони і закономірності під час діяльності особистостей, соціальних груп, спільностей, класів, народів.

2 Методи та закони соціології

Метод в соціології - це спосіб побудови і обґрунтування соціологічного знання. Це сукупність прийомів, процедур і операцій емпіричного та теоретичного пізнання соціальної реальності.

Методи соціального пізнання можна розділити на загальні та конкретно-наукові. *Загальними методами* соціології є матеріалістична діалектика. Суть загальних методів соціології полягає в тому, що економічна система суспільства є первинною, а соціальна, політична і духовна - вторинні, похідні. При вивченні соціальних процесів застосовуються такі принципи матеріалістичної діалектики, як: об'єктивність, історизм та системний підхід.

Принцип об'єктивності був розроблений ще Емілем Дюркгеймом, який писав, що "якою б гнучкою не була природа соціальних фактів, вона не може бути змінена штучно". Відповідно до даного положення кожне соціальне явище розглядається як багатогранне та суперечливе. Вивчається вся система фактів - позитивних і негативних. Об'єктивність соціологічних знань передбачає, що процес їх пошуку відповідає об'єктивній реальності не залежній від людини. З цього приводу Е. Дюркгейм у своїй фундаментальній праці "Метод соціології" писав, що "соціологію не слід ставити на сторону тієї чи іншої ідеологічної доктрини". "Соціальні факти - суть предмета і тому мають вивчатися тільки як таке", - підкреслював він.

Принцип історизму в соціології передбачає вивчення соціальних проблем, інститутів та процесів у їх виникненні, становленні, розвитку. Оскільки минуле неможливо визначити емпірично, то історичний метод використовує якісно інші пізнавальні засоби; він переважно є способом одержання наукових результатів опосередкованим, логічним шляхом, без безпосереднього звернення до експерименту. Чим далі в глибину часового простору заглиблюється дослідник, тим

менше в нього безпосереднього емпіричного матеріалу і тим більше теоретичний характер мають наукові проблеми.

Застосовуючи принцип історизму, соціологія має можливість досліджувати внутрішню динаміку явищ і процесів, визначати рівень та напрямок їхнього розвитку та пояснити особливості, які зумовлені історичними зв'язками цих явищ і процесів з попередніми.

Порівняння - важливий прийом наукового пізнання, за допомогою якого розкриваються відношення тотожності, подібності та відмінності між предметами та явищами об'єктивної дійсності. Порівняння являє собою одну із форм проникнення в сутність речей шляхом теоретичного мислення. Порівняльно-історичний метод в соціології є одним із активних дослідницьких прийомів, він складає одну з важливих ланок у ланцюзі досягнення наукових результатів. При цьому треба мати на увазі те, що порівнювати можна не тільки об'єкти, а й стадії їх розвитку і таким чином встановлювати напрямки їхньої еволюції. Таким чином порівняльно-історичний метод виступає в соціологічному пізнанні не тільки засобом, за допомогою якого можна виявити те, як розвивались явища, що вивчаються, він дозволяє встановити характер цього розвитку, його закономірності. Порівняння, нашттовхуючись на повторюваність етапів, моментів у розвитку явищ, встановлюючи подібність між ними, відповідає цілям генералізації знання та наукового передбачення.

Системний підхід - це спосіб наукового пізнання і практичної діяльності, при якому окремі частини якогось явища розглядаються у нерозривній єдності з цілим. Основним поняттям системного підходу є система, яка знаменує собою певний матеріальний чи ідеальний об'єкт, що розглядається як складне цілісне утворення. У зв'язку з тим, що одна і та сама система може розглядатися з різних точок зору, системний підхід передбачає виділення певного системоутвірного параметра, тобто властивості, що зумовлює пошук сукупності елементів системи, зв'язків і відносин між ними, її структури. Дивлячись на те, що будь-яка система знаходиться в певному середовищі, слід підкреслити, що системний підхід в даному випадку має враховувати її зв'язки і відносини з оточенням. Звідси виходить друга вимога системного підходу - враховувати те, що кожна система є підсистемою іншої, більш складної системи і навпаки, виділити в ній менші підсистеми, які у певних випадках можуть розглядатись як системи.

Основою для вивчення суспільних відносин, тобто зведення індивідуального до соціального, може бути вивчення об'єктивно сформованої структури соціальних зв'язків та фактів, що залучені до цих зв'язків, їх типів і т.д. У суспільстві налічується величезна кількість різних соціальних систем. Значна частини зв'язків між ними має випадковий і тимчасовий характер. І тут особливість соціології як науки полягає в тому, що соціальні зв'язки і відносини вивчаються на рівні соціальних законів і закономірностей.

Соціальні закони - це прояв суттєвого, загального і необхідного зв'язку між соціальними явищами і процесами, насамперед зв'язку соціальної діяльності людей або їхніх особистих соціальних дій. Соціальні закони складаються в різних сферах діяльності людини і насамперед у сфері матеріальної діяльності. В соціології існують загальні і специфічні закони. Загальні закони соціології є предметом вивчення

філософії. Специфічні закони соціології вивчаються соціологічною наукою і являють собою її методологічну основу.

В сучасній соціології виділяють 4 категорій соціальних законів:

- закони, що встановлюють тенденції розвитку. Ці закони зумовлюють зміну структури соціального об'єкта, перехід від одного порядку взаємовідносин до іншого. Наприклад, зміна характеру продуктивних сил вимагає зміни характеру виробничих відносин;
- закони, що визначають зв'язок між соціальними явищами. Це функціональні закони, вони відображають зв'язок між основними елементами соціального об'єкта, що відбиває характер його функціонування;
- закони, що фіксують причинний зв'язок між соціальними явищами. Ці закони зводяться до того, що найважливішою і найнеобхіднішою умовою соціальної інтеграції є поєднання суспільних інтересів з особистими;
- закони, що вказують на можливість чи вірогідність зв'язку між соціальними явищами. Так рівень розпаду шлюбів в різних країнах підвищується і коливається разом з економічними циклами.

Слід пам'ятати, що соціальний закон проявляється на практиці не взагалі, а в конкретній формі - в діяльності окремо взятої людини. Людина ж реалізує свою діяльність в конкретних умовах суспільства, в соціальних спільнотах, інститутах, організаціях. Соціологія досліджує відношення соціальних спільностей, верств, особистостей, що дає можливість не тільки виявити форми тенденцій розвитку в різних сферах суспільства, дисфункціональні елементи в соціальних механізмах, але й усувати їх.

3 Структура і функції соціологічної науки

Структура:

Загальна соціологічна теорія.

Спеціальні соціологічні теорії, або їх ще називають теоріями середнього рівня.

Конкретно-соціологічні дослідження.

Загальна соціологічна теорія дає уявлення про суспільство як цілісний організм. Вона розкриває роль і місце основних соціальних зв'язків, формулює принципи соціального пізнання, основні методологічні підходи до соціологічного аналізу. Даний розділ соціологічної науки виділяють ще як теоретичну соціологію, оскільки теорії і концепції, що розробляються в цій галузі, передбачають вирішення не практичних, а гносеологічних завдань.

Спеціальні соціологічні теорії уточнюють основні положення загальної соціологічної теорії відносно окремих механізмів соціальної взаємодії. При цьому розрізняють три види спеціальних теорій:

- теорії, що вивчають закони розвитку та відтворення окремих соціальних спільностей. Сюди належать соціологія міста, села, етносоціологія;
- галузеві соціологічні теорії, що розкривають закономірності і механізми життєдіяльності соціальних інститутів і організацій. Сюди належать соціологія науки, освіти, сім'ї, громадської думки і т.д.;
- теорії, що аналізують окремі елементи соціального механізму. Наприклад, соціологія праці, соціологія управління, соціологія дев'ятої поведінки.

Третій структурний елемент соціології - це конкретно-соціологічний аналіз (теорія, методика і техніка конкретно-соціологічних досліджень). Цей структурний елемент соціального пізнання називають ще емпіричною соціологією. Існує багато видів конкретно-соціологічного аналізу.

Дослідження розрізняють за масштабами (міжнародні, загально-національні, регіональні, місцеві), за часом дії (тривалі, оперативні і т.д.).

В окремих випадках спеціальні соціологічні теорії і теорії, що аналізують елементи соціального механізму виділяють в окремий розділ соціології - прикладну соціологію. І таким чином можна говорити про два основних рівня, з яких складається соціологічна наука: теоретична (фундаментальна); прикладна соціологія.

Фундаментальні дослідження переслідують цілі розвитку наукової теорії. Прикладні покликані впроваджувати наявні знання у практику з метою удосконалення соціальних процесів.

Таким чином, теоретична і прикладна соціологія відрізняються не за об'єктом, чи методом дослідження, а за тією метою, яку вони переслідують, тобто, які завдання вирішуються - теоретичні чи практичні.

Як самостійна галузь знань, соціологія реалізує всі, притаманні суспільній науці функції, - теоретично-пізнавальну (евристичну), критичну, описову, прогностичну, практично-перетворюючу, інформаційну, світоглядну. В цілому функції суспільних наук прийнято розділяти на гносеологічні (пізнавальні) і власне соціальні. Гносеологічні функції соціології проявляються у більш повному і конкретному пізнанні тих чи інших сторін соціального життя. Соціальні функції вказують на шляхи і способи оптимізації різних сторін суспільного життя.

Однією із основних гносеологічних функцій соціології є теоретично-пізнавальна, критична функція. Ця функція полягає в тому, що соціологія накопичує знання, систематизує їх, прагне скласти найбільш цілісну картину суспільних відносин і процесів у сучасному світі. До теоретично-пізнавальних функцій соціології належить об'єктивне знання про основні проблеми розвитку сучасного суспільства. Відносно ж прикладної соціології можна сказати, що вона призвана забезпечити надійну інформацію про різні процеси, що відбуваються у всіх сферах суспільства: в соціально-класовій структурі, соціально-демографічній структурі, міжнародних відносинах, сім'ї і т. д. Без конкретних знань про процеси всередині цих елементів соціальної структури забезпечення ефективного управління суспільством стає неможливим.

Описова функція соціології - це систематизація та описування досліджень у вигляді аналітичних записок, різного роду наукових звітів, статей, книг і т. д. У процесі дослідження соціального об'єкта від соціолога вимагається дотримання об'єктивності і порядності вченого, оскільки на основі фактів і документів ним робляться практичні висновки, на основі яких можуть бути прийняті управлінські рішення. Соціологія не тільки пізнає світ, вона дає можливість людині внести в нього свої корективи. Але людина має пам'ятати, що перебудова суспільства - не самоціль. Будь-які перетворення потрібні лише тоді, коли вони відповідають потребам і інтересам людей, ведуть до покращання їхнього життя.

Прогностична функція соціології - це видача соціальних прогнозів. Прогнози можуть бути як короткостроковими, так і довгостроковими. Короткостроковий

прогноз базується на відкриті тенденцію розвитку соціального явища, а також на зафіксовану закономірність у відкритті фактора, що вирішально діє на об'єкт. Відкриття такого фактора - складний вид наукового дослідження. Тому у соціологічній практиці найбільше використовують короткострокові прогнози.

Перетворювальна функція соціології полягає в тому, що рекомендації і пропозиції соціолога, його оцінка стану соціального об'єкта складають основу для вироблення та прийняття конкретних рішень. Але слід пам'ятати про те, що соціологія - це лише наука і її функція - розроблення практичних рекомендацій. Впровадження у практику цих рекомендацій - прерогатива органів управління, конкретних керівників. Цим пояснюється те, що багато цінних і корисних рекомендацій, що були розроблені соціологами, так і не знайшли свого практичного застосування. Більш того, нерідко органи управління діють всупереч рекомендаціям вчених, що призводить до негативних наслідків у розвитку суспільства. Слід зауважити, що ігнорування соціологічних рекомендацій пояснюється не тільки недостатньою кваліфікацією відповідних кадрів (а це має місце, оскільки підготовка їх у країні розпочата декілька років тому), а й тим, що серед більшості управлінців ще не сформована потреба в соціологічному обґрунтуванні своїх рішень і дій.

Інформаційна функція соціології являє собою збирання, систематизацію і накопичення інформації, одержаної в результаті дослідження. Соціологічна інформація - найбільш оперативний вид інформації. Вона може бути сконцентрована в засобах масової інформації, документах, що надходять від юридичних осіб, центрах. У наш час важливим джерелом соціологічної інформації у світовому масштабі є INTERNET. Даною інформацією можуть користуватися соціологи, керівники організацій, де проводились дослідження, державні та господарські заклади і практично кожен, хто не байдужий до того, що відбувається у сучасному суспільстві.

Світоглядна функція соціології направлена, по-перше, на пізнання об'єктивного історичного процесу та вироблення перспективних і сьогоденних завдань розвитку суспільства; по-друге, на наукову та ідеологічну дискусію з концепціями іншого роду; по-третє, на поширення наукової ідеології серед населення; по-четверте, на підготовку компетентних спеціалістів, на глибоке і всебічне засвоєння ними наукової ідеології.

Емпіричні дослідження і спеціальні соціологічні теорії, ґрунтуючись на загальну соціологічну теорію, відіграють суттєву світоглядну роль в житті суспільства. Наукові знання, які здобуваються за допомогою цих теорій та досліджень, допомагають глибше розкрити закономірності його розвитку, сприяють справі формування наукового світогляду серед широких верств населення відносно особливостей суспільного розвитку.

ЗАВДАННЯ – написати реферат про одну із функцій соціології

Лекція 2

Суспільство як соціальна система

У результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- розкрити суть поняття «суспільство» та охарактеризувати його риси;
- проаналізувати загальні концепції походження суспільства;
- розкрити соціологічні концепції походження суспільства;
- пояснити основні підходи до типологізації суспільств та охарактеризувати їх;
- проаналізувати основні ознаки сучасного суспільства;
- охарактеризувати новітні виклики сучасного суспільства;
- розкрити модернізацію як об'єктивний процес переходу від одного до іншого стану суспільства;
- проаналізувати соціальні аспекти глобалізації.

2.1. Суспільство як соціальний феномен

2.2. Типологізація суспільств

2.3. Характерні особливості сучасного суспільства

Для розуміння історії, природи, соціальної суті суспільства, його типів і форм існує безліч поглядів, концепцій, теорій, які намагаються здійснити це, ґрунтуючись на відповідних світоглядних, наукових, релігійних, природничих тощо позиціях. У сучасному розумінні суспільства тією чи іншою мірою переважає підхід до його аналізу як до цілісної системи елементів, що перебувають у взаємозумовленій взаємодії. Такий підхід називають системним. Основним завданням його є дослідження і окремих сфер, соціальних інститутів, організацій, взаємозв'язків між ними, і суспільства як цілісної системи та об'єднання різних знань у систему, яка могла б стати основною теорією суспільства.

2.1. Суспільство як соціальний феномен

Упродовж усього історичного періоду формування та розвитку соціологічного знання багато видатних учених і соціальних мислителів намагалися знайти відповіді на ті 42 головні питання, що їх хвилювали, а саме: що являє собою людське суспільство? Як воно існує, яка його структура? Які механізми соціальної інтеграції забезпечують у суспільстві визначений порядок, усупереч величезному розмаїттю інтересів індивідів та різних соціальних груп?

Так, античні філософи, зокрема Платон (бл. 427–347 рр. до н. е.), Арістотель (201–120 рр. до н. е.), ототожнювали суспільство з державою. Основною ідеєю держави була гармонія (пропорційність), справедливість життя всіх її громадян. Саме це є єдиною силою суспільства. Немає нічого кращого для людини, ніж мати роботу і бути здатною її виконувати, і нема нічого кращого для інших людей та для всього суспільства, ніж можливість кожного посідати те місце в суспільстві, на яке він має претендувати, вважали вони.

У праці «Держава» Платон обґрунтовував стабільність ідеальної держави-суспільства (абсолютної монархії), за основу якої взяв поділ населення на три верстви (класи): керманічі – філософи, що керують державою; стратеги – воїни, завдання яких бути на сторожі безпеки держави, утримувати її від хаосу; виробники –

землероби і ремісники, які забезпечують задоволення життєвих потреб. Належність до певного класу не успадковувалась. Навпаки, ідеалом було суспільство, де кожній дитині надавалася можливість здобути той найвищий ступінь освіти, який вона могла здобути відповідно до своїх природних можливостей, і де кожний індивід міг обійняти певну посаду в державі, в міру своїх досягнень (здібностей, освіти та досвіду).

У Середньовіччі панував теоцентризм, відповідно до якого Бога проголосили абсолютним началом і центром Усесвіту, що зумовило буття, смисл та організацію (суспільство) всього живого на планеті, що суспільство виникло внаслідок домовленості людини з Богом

У Нові часи побутувала ідея суспільного договору між людьми, внаслідок якого постало суспільство. Так, Дж. Локк, виводячи цивільне суспільство зі згоди його громадян, писав, що «суспільство – втілення єдиного договору, укладеного чи такого, що має бути укладеним, між індивідами, які входять у державу чи створюють її». Хоча деякі філософи (Д. Дідро) вважали, що життя людей завжди було суспільним.

Т. Гоббс (1588–1679) уважав суспільство штучним утворенням, що постає зі спільного життя людей – плід їх спільної дії і взаємного реагування. Умовою тривкого єднання між ними є не справедливість і чесний розподіл чи якісь моральні ідеї, а людська поведінка, яка мотивується корисливістю. Звідси і твердження про суспільство як «штучне» утворення, як мету групових прагнень через те, що люди вважають його особисто вигідним для обміну товарами та послугами.

Якісно нове розуміння категорії пропонувала соціологія в середині ХІХ–на початку ХХ ст. Так, О. Конт і Г. Спенсер уважали його динамічним утворенням, яке, як і кожний живий організм, перебуває у постійному розвитку, виявляючи здатність до саморегулювання.

Е. Дюркгейм розглядав суспільство як надіндивідуальну реальність, що заснована на колективних уявленнях.

Для М. Вебера суспільство – це взаємодія людей, яка є продуктом соціальних, тобто орієнтованих на інших людей, дій.

Г. Тард (1843–1904) розумів суспільство як продукт взаємодії індивідуальних свідомостей через передавання людь ми один одному переконань, прагнень, спонукань тощо

За К. Марксом, суспільство – це живий організм, сутністю якого є залежність усіх соціальних підсистем від економічної; це сукупність відносин між людьми, що формуються та історично розвиваються у процесі спільної діяльності.

В. Парето, як автор однієї з перших цілісних концепцій соціальної системи, вважав, що суспільство складається із сукупності соціальних атомів-людей. Соціальна система подібна до природної системи, яка збудована з атомів і молекул. Суспільство – це система, що перебуває у стані рівноваги («еквілібріума», від лат. *aequilibris* – те, що перебуває у рівновазі), але рівноваги відносної, бо вона постійно порушується і відновлюється. Всі частини соціальної системи тісно взаємопов'язані й механічно впливають одна на одну.

Т. Парсонс визначав суспільство як систему відносин між людьми, засновану на нормах і цінностях, і яка функціонує завдяки взаємодії індивідів та соціальних інститутів.

П. Сорокін наголошував на первинності соціокультурних регуляторів (норм, цінностей, позначень).

Згідно з Н. Смелзером, суспільство – це об'єднання людей, що має певні географічні кордони, спільну законодавчу систему і певну національну (соціокультурну) ідентичність

Представники сучасної американської соціології В. Каттон та Р. Данлеп акцентують, що у ХХ ст. сформувалася так звана парадигма людської винятковості, або глибоко антропоцентричний (тобто скерований лише на людину), надміру оптимістичний та антиекологічний підхід до вивчення суспільних явищ. Його суть полягає у трактуванні людських суспільств як таких, що нібито не підлягають екологічним обмеженням і залежностям, й формулюється так:

- люди суттєво відрізняються від усіх живих істот, над якими домінують;
- людина – господар своєї долі, вона обирає мету і може робити все, аби її досягти;
- соціальні й культурні чинники (включно з технологіями) є головними причинами людської діяльності;
- соціокультурне середовище є визначальним, тоді як біофізичним середовищем можна знехтувати; – соціальний і технологічний поступ може тривати нескінченно, роблячи врешті всі соціальні проблеми такими, що їх можна вирішити за допомогою науки і техніки, нових технологій

З усіх наведених визначень суспільства проглядає системний підхід до його аналізу, в якому суспільство розглядають як цілісну соціальну систему, яка складається із певних елементів, що перебувають у тісному взаємозв'язку. Ця система певною мірою впорядкована множинністю явищ, взаємозв'язаних між собою, і які водночас утворюють одне ціле.

Суспільство – сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей.

Цей термін вживають і на позначення конкретного виду суспільства з його історичними, економічними, культурними особливостями (наприклад, українське суспільство). До найхарактерніших сутнісних рис суспільства належать:

- спільність території проживання людей, на якій відбувається консолідація соціальних зв'язків, розвиваються відносини і взаємодія індивідів, відбувається локалізація їх соціального життя;
- цілісність і сталість основних сфер, інститутів та організацій суспільства (єдине ціле), їх здатність підтримувати та відтворювати необхідну інтенсивність внутрішніх зв'язків;
- універсальність, тобто всеосяжний, різнобічний характер суспільства. Вона охоплює все розмаїття соціальних зв'язків, відносин, соціальних інститутів і спільнот. Універсальність суспільства дає можливість створити необхідні умови для задоволення потреб людини, самореалізації та досягнення особистої мети;
- певний рівень розвитку культури, соціальна пам'ять, система соціальних норм, духовних цінностей, символів тощо, покладених в основу соціальних зв'язків між людьми;
- автономність, тобто здатність до постійного відтворення соціальних зв'язків, внутрішньої саморегуляції за допомогою тих інститутів і організацій, норм та цінностей, які утворюються всередині самого суспільства;

- інтегративність, тобто можливість соціалізувати нових індивідів, нові покоління, залучати їх до активного та продуктивного соціального життя;
- будь-які зміни і події, що відбуваються в суспільстві на відміну від природних процесів, не здійснюються без свідомості, волі та діяльності людей, їх організованими групами й соціальними інститутами;
- наявність у суспільстві соціальної структури. В будь-якому суспільстві існують не тільки окремі індивіди, а й їх прошарки і спільноти, які різняться наявністю чи відсутністю власності, влади, рівнем доходів і культури, належністю до певної території, культури, релігії, нації, політичної партії та інше, що у сукупності й складає соціальну структуру.

Із соціологічного погляду американський соціолог Е.-А. Шілз (1911–1995) суспільством уважав об'єднання, що відповідає таким критеріям: не є частиною будь-якої більшої соціальної системи (суспільства); шлюби укладаються між представниками лише соціального об'єднання; поповнення здійснюється переважно за рахунок дітей тих людей, що є визнаними представниками цього соціального об'єднання; має певну територію, яку вважає своєю власністю; має власну назву та історію; систему управління; існує довше середньої 46 тривалості життя окремого індивіда; його з'єднує власна загальна система цінностей (традицій, звичаїв, норм, законів, правил тощо). Усе це дає змогу трактувати суспільство як складну соціальну систему, що є у стані постійного руху та трансформації

Кожен із цих елементів соціальної системи перебуває у взаємозв'язках з іншими, посідає специфічне місце та відіграє певну роль у ній. А завдання соціології полягає у з'ясуванні структури суспільства, науковій характеристиці його елементів, їх взаємодії і взаємозв'язку

Найважливішими елементами суспільства як соціальної системи виступають його економічна, соціальна, політична й духовно-культурна структури, взаємодія елементів яких (тобто систем менш загального порядку) інституціалізує їх у соціальні системи (економічну, соціальну, політичну, духовнокультурну тощо). Кожна із цих найбільш загальних соціальних систем посідає визначене місце в суспільстві як соціальної системі і виконує (добре, погано чи зовсім не виконує) у ньому чітко окреслені функції. Так, економічна система виконує функцію виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ необхідних для життєдіяльності суспільства і людини; соціальна – забезпечення соціальної стабільності і злагоди індивідів, соціальних груп, спільнот, що мають різне соціально-економічне становище в суспільстві, соціалізації особистості; політична – забезпечення суверенітету і незалежності держави, проведення політики в інтересах покращення добробуту народу, забезпечення прав і свобод громадян, соціального управління і контролю; духовнокультурна – виробництва морально-духовних цінностей, розвитку освіти і науки, літератури і мистецтва, забезпечення духовних потреб людини тощо.

Усі перелічені структурні елементи рівнозначні та рівноправні, а саме: завдяки структурі суспільство якісно відрізняється і від хаотичного скупчення людей, і від інших соціальних явищ. Соціальна структура визначає стабільність суспільства як системи, що функціонує та розвивається за власними законами.

Є й цілком протилежний погляд на цю проблему. Наприклад, Т. Манн вважає, що, якби це було можливим, він зовсім відмовився б від категорії «суспільство»,

позаяк воно не є соціальною системою. А оскільки немає системи, то не існує рівнів або підсистем. Тому найточнішими щодо вивчення структури та історії суспільств будуть термінологічні пояснення взаємовідносин чотирьох рівнозначних джерел влади – ідеологічних, економічних, політичних, військових. У кожний конкретний історичний момент можливе різне їх співвідношення, що і визначає конкретну історичну якість суспільства.

Різними є погляди і на причини та процес виникнення суспільства, які зводяться до таких загальних теорій.

1. Міфологічна, походження людини пояснюється породженням людей тваринами або їх виникненням з якоїсь частини тіла тварин. Найтиповішим є тотемізм (тотем – «його рід»): це птах, рідко – рослина, найчастіше – тварина, від якої походить рід, це реальний предок, від якого залежить життя і добробут роду загалом та кожного його члена зокрема.

2. Еволюційна, характеризується тим, що праця створила людину. Виготовлення нею штучних знарядь праці зумовило розвиток її свідомості, вдосконалення органів чуття і мозку, що сприяло розвитку пізнавальних та творчих можливостей, перетворивши угруповання первісних людей на цивілізованих, культурних носіїв соціального буття.

3. Божественна, суть якої полягає в тому що Бог створив людину, заповівши їй матеріальний світ і моральний закон особистого та суспільного життя.

4. Космічні:

– у космосі знаходиться «насіння життя», яке космічним пилом, метеоритами, кометами заноситься на планети. Витоки такого підходу належать давньогрецькому мислителю Анаксагору з його ідеєю панспермії. Сьогодні, коли в метеоритах знайдені всі амінокислоти, що складають все живе, до цього припущення, вже на сучасних засадах, повертається наука;

– виходить з того, що життя і зокрема людина створені інопланетянами, які залишили на Землі своїх представників;

– життя людини є реалізацією особливої космічної енергії, тому воно унікальне за своєю природою;

– увесь осяжний Всесвіт, Метагалактика розвиваються у напрямку створення мислячої істоти на Землі (а можливо, й на інших планетах в інших зоряних системах), тобто матерія усвідомлює сама себе і свідомо регулює свій подальший розвиток;

– припущення про штучне походження людини, вони певною мірою відображають: 1) сучасні науково-технічні досягнення людства, зокрема освоєння космічного простору; 2) створення роботів; 3) вирощування зародків людини у «пробірках», клонування тощо. В їх основі – думка про створення людини високорозвиненими представниками позаземних цивілізацій, що виступають у ролі «великих експериментаторів».

Соціологічні наукові концепції по-своєму трактують походження суспільства, апелюють до різних чинників, що зумовлювали цей процес.

Інструментальна концепція. Відповідно до неї, на певному етапі інтелектуального розвитку людина почала процес винаходу, впровадження та удосконалення знарядь праці і побуту. Це зумовило ефективність і якість трудових операцій, поліпшення добробуту, харчування тощо. Як наслідок, розпочався процес

соціально-майнової диференціації родової общини, ускладнення соціальних зв'язків та виникнення основ соціальної організації.

Сексуальна концепція. Її суть у тому, що неконтрольований процес розмноження людини через неупорядкованість статевих відносин зумовлює народження надмірної кількості дітей, яким первісна соціальна група не може надати належну опіку, виховання і турботу, що приводить до хвороб, виснаження, передчасної смерті. Усвідомлюється необхідність контролю процесу народжуваності, формується сім'я як первинна соціальна група. Виникають норми, які регулюють сексуальні відношення, обов'язки і права батьків, відбувається планування господарського життя, що і стає основою виникнення соціальної організації.

Кратична (грец. *kratos* – сила, влада) концепція. Люди як біосоціальні істоти відрізняються волею, розумом, фізичною міццю, психічними особливостями тощо. Відповідні природні умови, ситуації в соціальній групі, дають їм змогу посісти кращі, вигідніші позиції щодо здобуття їжі, збереження здоров'я, набуття особистісного статусу в групі, привілеїв, влади. Стихійно формується система соціально-майнового розшарування. Утворюється нормативна система шанування лідерів, вождя, спадковості влади, яка є основою для соціальної організації. Еліта використовує владу як засіб впливу на одноплемінників та привласнення ресурсів, створених общиною, забезпечуючи їй подальший розвиток та збереження свого панівного становища.

Гендерна концепція. Наголошує на відмінностях соціальних ролей представників жіночої і чоловічої статей щодо відтворення роду. На певному етапі розвитку людства біологічна монополія жінки, її особливість і важливість у процесі виношування і народжування дітей, їхнього захисту, наданні тепла, їжі, лікування тощо, важливіша, ніж роль чоловіків. З часом це незадоволення жіночої «монополії відтворення» змінюється чоловічою «монополією на встановлення порядку». Вони домовляються про розподіл жінок, утворюється сім'я – виникає соціальна організація. Успадкування прізвища, соціального статусу, майна тощо відбувається по чоловічій лінії. Починається епоха патріархату. Чоловіки не допускають жінок до соціально значущих сфер, пов'язаних із владою, управлінням, розпорядженням ресурсів. У подальшому це зумовило масовий рух жінок за рівні права і можливості.

Семантична концепція. У первісному суспільстві фізична, психологічна, розумова слабкість людини як біологічної істоти перед силами природи, її диким світом особливо відчутна. Біологічна вразливість та необхідність виживання змушує людей до об'єднання зусиль, створення колективної організації, яка впроваджує керівництво, координацію, диференціацію та комбінування їх зусиль. Це можливо в разі узгодженості, згуртованості, сумісності спільних дій та потребує домовленостей, організованої комунікації, яка опосередковує їх матеріальну діяльність. Унаслідок цих процесів виникає система упорядкованих колективних взаємодій, формується суспільство.

Усі ці теорії розглядають певні елементи, зв'язки, структури як підґрунтя творення складної соціальної організації – суспільства, є дискусійними і потребують детального доповнення щодо «технологічної складової» цього процесу.

2.2. Типологізація суспільств

Соціологи розуміють суспільство цілком конкретно і виділяють певні ознаки, за якими усе мислиме та реальне різноманіття суспільств, що існували раніше й існують тепер, можна розподілити на визначені типи. Проблема типологізації суспільств передбачає, з одного боку, відокремлення понять «суспільство», «природа», «держава», «країна», з іншого – з'ясування співвідношення між ними. Людина і суспільство є частиною природи, але помилково було б ототожнювати їх з природою. Адже, коли йдеться про природу у широкому сенсі (природна єдність світу, всієї дійсності), то лінія «суспільство– природа» відображає те, що людина і суспільство виникли з природи. Суспільство при цьому перебуває у тісному зв'язку та взаємодії з природним середовищем і не може функціонувати, розвиватися поза ним, оскільки і природа, і суспільство підкоряються єдиним фундаментальним законам. Але розуміння природи у вузькому сенсі (частина реального світу, природно-географічне середовище) передбачає визнання того, що людина є не стільки біологічним, скільки соціальним творінням, а буття суспільства – це своєрідне соціальне буття, котре не можна зводити тільки до біологічного існування.

Розмежування цих понять дає змогу правильно зрозуміти двоєдину – природно-соціальну основу людини та суспільства, не допустити як ігнорування природних засад у людині та суспільстві, так і заперечення вирішальної ролі соціального у цій єдності.

Розмежовуючи категорії «суспільство», «держава», «країна», варто розуміти те, що «країна» – поняття, яке переважно є географічною характеристикою частини нашої планети, а «держава» – категорія, що відображає політичний стан цієї частини. Співвідношення між цими категоріями визначає типологізацію суспільств.

Типологізація суспільств – це класифікація суспільств на основі визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, типових рис, як відрізняють одні суспільства від інших.

По-перше, якщо за головну ознаку обрати наявність писемності, то всі суспільства поділятимуться на дописемні, тобто ті, що вміють говорити, але не вміють писати, і писемні, що володіють алфавітом і фіксують звуки на матеріальних носіях: у клинописних таблицях, берестяних грамотах, книгах, газетах, комп'ютерах тощо. Хоча писемність виникла близько 10 тисяч років тому, ще й дотепер деякі племена, загублені десь у джунглях Амазонки, тропічної Африки чи Аравійської пустелі, не обізнані в ній. Винахід писемності свідчить про досягнення народом високого рівня культури. Народи, що не знають писемності, називають дикими, відсталими або нецивілізованими.

По-друге, існує й така типологізація, що поділяє всі суспільства на два класи – прості і складні. Критерієм є низка рівнів управління і ступінь соціальної диференціації (розшарування). У простих суспільствах не було керівників і підлеглих, багатих та бідних. Такі первісні племена подекуди збереглися й дотепер. У складних суспільствах декілька рівнів управління, соціальних прошарків населення, що розташовувались зверху вниз у міру зниження доходів. Не просто з'являлися керівники і підлеглі, а протилежні великі групи чи класи: панівний і не панівний. Колись стихійно соціальна нерівність тепер затверджується юридично, економічно, релігійно і політично. Поштовхом до появи складних суспільств було зародження

наймогутнішого інституту – держави. А відбулося це приблизно 6 тисяч років тому (близько 4 тисячі років тривав «інкубаційний» період, упродовж якого рання держава стала просто державою. Прості суспільства, що виникли 40 тисяч років тому, відносяться до протодержавних утворень. Отже, історичний період виникнення простих суспільств у чотири–п'ять разів перевищує період виникнення складних.

По-третє, типологію суспільств визначали за способом добування засобів для існування, тобто способам виробництва. Відповідно до цього критерію, виділяли суспільство первісних мисливців і збирачів. Воно складалося із локальних родинних 52 груп, відділених одна від одної величезним простором. За часом воно було найтривалішим – існувало сотні тисяч років. Ранній період людських утворень називають ще протосуспільством, або періодом людського стада. На зміну йому прийшли два інших типи суспільства і способу виробництва – скотарство і городництво.

Скотарство – ефективніший спосіб добування засобів існування, заснований на прирученні (одомашнюванні) диких тварин. Скотарі так само, як мисливці і збирачі, провадили кочовий спосіб життя. З полювання поступово виросло скотарство, коли люди переконалися, що приручати тварин економніше, ніж добувати їх на полюванні. Зі збирання виросло городництво, а з нього – землеробство.

Отже, городництво – перехід від добування з природи готових продуктів (диких рослин) до систематичного й інтенсивного вирощування окультурених злаків. Невеликі городи згодом поступилися великим полям, примітивні дерев'яні мотики (сапи) – дерев'яному, а згодом – залізному плугу. Структура їх надто проста, вона не знає, що таке додатковий продукт, соціальне життя, організоване на основі родинних зв'язків. Усім правив вождь.

Аграрне суспільство. З землеробством пов'язують зародження держави, міст, класів, писемності – необхідних ознак цивілізації. Вони стали можливими завдяки переходу від кочового до осідлого способу життя. На цьому етапі вже з'являється додатковий продукт, розвиваються торгівля, ремесла, зароджується держава в усіх її складових. Система родинних зв'язків перестає бути основою соціальної структури суспільства.

Землеробську чи аграрну цивілізацію понад 200 років тому змінила машинна індустрія (промисловість). Наступила ера індустріального суспільства. Підприємства, на яких працювали сотні і тисячі людей, заводські труби, що димили, а та кож за газовані міські квартали і гігантські вугільні розрізи – ознаки індустріального суспільства. У другій половині ХХ ст. на зміну індустріальному прийшло постіндустріальне суспільство у найрозвинутіших країнах світу. У постіндустріальному суспільстві переважала не промисловість, а інформатика, сучасні 53 технології, сфера обслуговування. На вищій стадії розвитку це суспільство називають ще інформаційним

По-четверте, за ціннісними критеріями виділяють такі типи суспільства:

а) традиційне суспільство. Функціонує на основі традиційних цінностей, являє собою суспільство з аграрним устроєм, з малорухомими соціальними структурами, заснованими на традиціях способами соціокультурної регуляції. Представлено як родоплеменне, примітивне і відстале феодальне суспільство, для якого характерні низькі темпи виробництва, що задовольняли потреби лише на мінімальному рівні, ве

лика енергійність, несприйнятливості до нововведень, що обумовлено особливостями його функціонування. У традиційному суспільстві регламентуються й суворо контролюються норми, соціальні структури, соціальні інститути, звичаї, поведінка індивідів. Соціальні утворення, освячені традиціями, вважалися непорушними і навіть думка про їх можливі зміни вважалася злочинною. Будь-який вияв свободи особи обмежувався, заборонявся культурою, соціальними інститутами, владними структурами тощо;

б) суспільство, кероване зсередини. Це – індустріальне суспільство, в якому поведінку індивідів зумовлюють особисті цінності, що активізують його діяльність, ініціативність, вияви ризику, індивідуалізм тощо;

в) суспільство, кероване ззовні. Індивід у такому суспільстві спрямовував, оцінював свою діяльність, орієнтуючись на друзів, колег, сусідів, громадську думку.

По-п'яте, відповідно до класифікації суспільств, наприклад у термінах мови, виділяють такі суспільства, як французьке, німецьке, англійське, українське тощо, а у термінах релігій суспільства поділяються на мусульманське, християнське, буддистське, іудейське та ін.

По-шосте, за політичними режимами суспільства поділяють на демократичне, авторитарне, тоталітарне; за панівною релігією – мусульманське, християнське, буддистське, іудейське та ін.

По-сьоме, марксизм за способом виробництва, виробничих відносин і класової структури виділив первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну, комуністичну суспільно-економічну формації.

Функціонування суспільства становить постійний процес самовідтворення і саморозвитку елементів, структур, функціональних зв'язків, які визначають якісну характеристику суспільства.

Французький соціолог Ж. Гурвич (1894–1965) виділяє десять типів глобальних суспільств: харизматичні теократії (давні Єгипет, Вавилон); патріархальні суспільства; феодальні; міста-держави; суспільства становлення капіталізму (Європа XVII–XVIII ст.); суспільства конкуруючого капіталізму (XIX – поч. XX ст.); суспільства розвинутого капіталізму; фашистські суспільства на бюрократичній основі; суспільства, що ґрунтуються на принципах колективного централізованого етатизму; суспільства, що посиляються на принципі множинного децентралізованого колективізму.

Сучасні типи суспільств, своєю чергою, поділяються також на:

– суспільства «першого світу» (від XVIII ст. дотепер) – США, Західна Європа, Японія, Австралія, Нова Зеландія;

– суспільства другого світу (від початку XX ст. до початку 90-х рр. XX ст.) – країни колишнього СРСР, держави Східної Європи, які згодом унаслідок політичних та економічних реформ переходять до суспільств першого світу;

– суспільства «третього світу» (від XVIII ст., коли вони були колоніями, дотепер) – Індія, африканські та південноамериканські країни;

– «нові» індустріальні країни – Бразилія, Мексика, Гонконг, Південна Корея, Сингапур, Малайзія, Тайвань

Близькою до цієї є типологія, запропонована К. Поппером (1902–1994) у книжці «Відкрите суспільство та його вороги». Він розподіляє всі суспільства на відкриті

(демократичного типу, з пріоритетом прав людини) та закриті (тоталітарного та авторитарного типу з утиском прав і свобод людини). Наприкінці ХХ ст. набула поширення макросоціологічна концепція «золотого мільярду», згідно з якою існують високо розвинуті суспільства, які здатні забезпечити своїм членам (а це приблизно мільярд населення Землі) гідне життя, і решта 55 суспільств, що становлять джерело дешевої сировини та робочої сили для високо розвинутих суспільств. Кожна з наведених типологій суспільства ґрунтується на власних теоретико-методологічних засадах, має відповідний категоріальний апарат, за допомогою якого можуть бути розкриті змістовні характеристики суспільств.

Отже, можна зазначити, що формуванню людських суспільств властивий закон нерівномірності економічного, політичного, соціального і духовного розвитку, внаслідок якого одні держави і народи розвиваються швидше та інтенсивніше, ніж інші.

Окрім того, в історії людства прослідковується певна тенденція, суть якої в тому, що на кожному наступному етапі розвитку суспільства йде менше часу, ніж на попередню, вона проходить коротший час існування, в якому соціальний час ущільнюється, наповнюється новим і складним змістом.

2.3. Характерні особливості сучасного суспільства

Для визначення сучасного суспільства американський соціолог Д. Белл (1919–2011) запровадив термін «пост індустріальне суспільство». Постіндустріальне суспільство – стадія суспільного розвитку, що приходить на зміну державно-монополістичному капіталізму, індустріальному суспільству. Таке суспільство перебуває на стадії терціальних промислів, у сфері послуг якого зайнято не менше 50% працюючого населення. Воно виробляє як аграрні, так і промислові товари, набагато перевищуючи власні потреби. Крім надвиробництва, йому властиві ускладнення соціальних зв'язків, максимальний розвиток маркетингу, спрямованість у майбутнє, динамічна міжособистісна комунікація, велика роль наукових досліджень, освіти, престиж освіченості. До інших характеристик сучасного суспільства відносяться: визначальна особливість взає модії (очікування та поведінка людей зумовлюються їх суспільним статусом і соціальними функціями); поглиблений розподіл праці; формальна система регулювання відносин (на основі писемного права, законів, положень, договорів); складна система соціального управління (відокремлення інституту управління, соціальних органів управління та самоврядування); секуляризація (набуття світських ознак) релігії; виокремлення різноманітних соціальних інститутів.

У постіндустріальний період відбуваються зміни в усіх системах та підсистемах суспільства. Якщо раніше земля, праця, капітал були основними елементами виробництва, то в постіндустріальну епоху в багатьох галузях виробництва головною складовою стає інформація. У політичній сфері втрачається значення національної держави, відбувається децентралізація політичної влади. Політика перестає бути сферою класового конфлікту, політична боротьба розгортається не за контроль над власністю, а за вплив на державу. У соціальному житті відбувається перехід від ієрархії (поділу на нижчі та вищі чини) до сіткової організації. Власність перестає бути головним критерієм соціальної диференціації. Класову структуру поступово

змінює статусна ієрархія, яка формується на підставі освіти, рівня культури та ціннісних орієнтацій. Соціальний конфлікт спрямований не у напрямі володіння чи не володіння власністю, а в напрямі володіння знаннями та контролю над інформацією.

Постіндустріальне суспільство характеризується виникненням нових систем: телекомунікаційних технологій та освіти. Телекомунікації визначають комунікаційну та інформаційну спроможності суспільства загалом, створюють кожній людині можливість безпосереднього спілкування з іншими суб'єктами суспільства, без посередництва жодних груп, ідеологій, підвищують роль кожної людини як особистості. Освіта теж трансформується з інституту в самостійну систему, яка визначально впливає на сферу праці та економіки, є стратегічним ресурсом державних політичних структур, пріоритетним статусом і групоутворювальним чинником

У зв'язку з тим, що технічною основою сучасного суспільства є інформація, його ще називають інформаційним суспільством, у якому інтелектуальні технології, інформація, оброблення знань посідають дедалі важливіші місця. Інформаційне суспільство характеризується передусім розвитком виробництва інформаційних, а не матеріальних цінностей. Рушійною силою його еволюції є експлуатація обчислювальної техніки. Зростає не лише економічне значення інформаційного сектора, а й його соціальна та політична важливість. Стратегічними ресурсами і головними чинниками розвитку цього суспільства є розумовий капітал, концентрація теоретичного знання, оброблення інформації, освіта, кваліфікація і перекваліфікація. Виникає нова інфраструктура – інформаційні мережі, банки, бази даних, масове виробництво інформації. Принципом управління є погодження, а ідеологією – гуманізм.

Проте нові технології, що визначають особливості інформаційного суспільства, мають і негативні наслідки, позначені в соціології категорією «дуалістичне суспільство», яке поділяється на тих, хто програв, і тих, хто виграв: одні його сфери процвітають, інші потерпають від труднощів; житлові райони забезпечених мешканців різко контрастують з районами незаможних; соціальна диференціація виявляється у багатьох формах. Тому одні вчені називають таке суспільство «одномірним», вважаючи, що можливість задоволення надпотреб пригнічує потенційні протести проти соціальної системи, робить діяльність і мислення індивіда однобічними, людину – одномірною, наділеною «неправильною свідомістю», інше – «захищеною державою», вважаючи, що державний апарат контролює всі сфери суспільства; «дисциплінарним» суспільством, стверджуючи, що соціальні інститути є мережею примусових установ, а ті, що мають владу, контролюють і підтримують дисципліну за допомогою цих інститутів і систем, роблячи суспільство «холодним та відчуженим»; «суспільством ризиків», якому притаманні розвинуте виробництво, техно логічний прогрес, економічне зростання, ефективність. Характеристики мають двоякий зміст: з одного боку, прогрес і добробут, з іншого – скорочення робочих місць, забруднення довкілля, внаслідок чого суспільство стає беззахисним перед природними катастрофами та соціальними проблемами. Але сучасне суспільство, впроваджуючи новітні технології, створює нові ризики, від яких дуже важко

застрахуватися (ядерна енергія, виробництво хімікатів, генна технологія, викиди та відходи виробництва тощо).

Системний аналіз подій початку XXI ст. дає можливість зробити висновок про те, що перед світовими і регіональними елітами та спільнотами гостро постало питання пошуку ефективних стратегій управління й модернізації наявних моделей державного і суспільно-політичного розвитку. Йдеться про появу нових глобальних викликів і проблем, які потребують ефективного розв'язання:

1. зростаюча роль індивіда та його активності в політичному й соціальному плані (підвищення агресивності особистості і зростання конфліктогенності громадянського суспільства);

2. вагомість середнього класу в соціальній структурі та його активізація (значне підвищення тиску на владу), посилення розриву між бідними і багатими;

3. поява нових ідеологій на основі інформаційної, комунікаційної та мультимедійної революцій (виникають нові соціальні зв'язки, типи громадянської поведінки, світоглядні установки й нові типи соціальних рефлексій, що постають потужною загрозою стабільності наявним політичним та економічним елітам світу);

4. виникнення нових форм соціальної організації та комунікації (соціальні мережі, блогосфера, флешмобінг і таке інше) – підвищення здатності громадянського суспільства тиснути на владу (новітні способи технологічного та організаційного впливу);

5. неефективність наявного соціального договору та недовірність соціальних ліфтів (посилення соціального невдоволення і висока ймовірність соціальних хвилювань);

6. демографічна криза у розвинутих країнах і країнах колишнього СРСР і, як наслідок, трудова міграція (високкокваліфікованих спеціалістів та різноробочих) із країн, що розвиваються. Втрата людського потенціалу в країнах третього світу;

7. важливість значення високотехнологічних засобів комунікації та інформаційних технологій – зростання соціальної і політичної мобільності, загроза наявним політичним режимам;

8. боротьба за життєво необхідні ресурси (енергетичні, земельні, водні та ресурси, що забезпечують високо кваліфікований розвиток економіки тощо) – загострення протистояння між світовими акторами у всіх частинах світу;

9. стагнація наявної гео економічної моделі (банківська, фінансова, кредитка, монетарна, валютна сфери) – зміщення центрів економічної активності з розвинутих країн у країни, що розвиваються, а також очікування нових хвиль економічної рецесії;

10. надлишкова концентрація влади та капіталу в руках обмеженого кола глобальних супереліт (ФПГ і транснаціональні корпорації) – зростання соціальної напруженості, силові варіанти перерозподілу ресурсів і благ;

11. зростаюча політична та економічна важливість країн, що розвиваються – переформовування наявних глобальних коаліцій та ймовірні загрози з англосаксонським світом;

12. поява нових смертельних захворювань, епідемій та штамів вірусів – важко контрольовані пандемічні вибухи захворювань у всьому світі;

13. техногенні катастрофи нового покоління тощо.

Перехід від однієї якості суспільства до іншої отримав назву модернізації, яку пов'язують передусім із зародженням та розвитком капіталізму, поширенням цінностей і досягнень саме цієї формації. Водночас побутує широке тлумачення її. Вона може трактуватися і як наукова теорія, і як процес удосконалення суспільства.

Модернізація (франц. *modernisation* – оновлення) – система науково-методичних засобів дослідження особливостей і напрямів соціальних змін, механізм забезпечення здатності соціальних систем до вдосконалення.

Поширеним є лінійне тлумачення модернізації як процесу трансформації суспільства від доіндустріального до індустріального, а потім до постіндустріального стану, який супроводжується кардинальними змінами в економічній, політичній, соціальній сферах.

У соціології розрізняють два основних види модернізації: органічну та неорганічну. Органічна модернізація відбувається бо завдяки ресурсам власного розвитку, підготовлена внутрішньою еволюцією суспільства (перехід Англії від феодалізму до капіталізму внаслідок промислової революції XVIII ст.). Вона починається не з економіки, а з культури та зміни суспільної свідомості. Капіталізм у цьому разі постає природним наслідком змін у традиціях, орієнтаціях, думках людей.

Неорганічна модернізація є реакцією на досягнення розвинутіших країн, формою «наздоганяючого розвитку» з метою подолання історичної відсталості. Наприклад, Росія не одноразово намагалася наздогнати розвинуті країни (петровські реформи XVIII ст., сталінська індустріалізація 30-х рр. XX ст., перебудова у 90-х рр. СРСР). Таку модернізацію виконують завдяки заохоченню іноземних спеціалістів, навчанню за кордоном, залученню інвестицій, імпорту обладнання і патентів, відповідним змінам у соціальній та політичній сферах. Однак в Японії за короткий час вона перетворилася в органічну. Неорганічна модернізація починається з економіки та політики, а не з культури, її принципи не встигають охопити більшість населення, тому не мають достатньої підтримки. Саме такий вид модернізації властивий пострадянським країнам.

Модернізація суспільства представляє комплекс процесів, що охоплюють економічну, політичну, соціальну, культурну тощо модернізації.

Економічна модернізація передбачає інтенсифікацію процесу економічного відтворення, яка досягається створенням новітніх галузей економіки, ростом диференціації та ускладненням праці, техніко-технологічним оновленням традиційних галузей, перетворення науки у виробничу силу, впровадженням інновацій, сучасним управлінням, виробництвом тощо.

Політична модернізація передбачає створення, трансформацію таких політичних інститутів, які мають сприяти реальній участі народу, соціальних груп, особистості у владних структурах, впливу народних мас на прийняття конкретних рішень, розвинутого громадянського суспільства.

Соціальна модернізація передбачає формування відкритого суспільства з динамічною соціальною системою, відкритою соціальною структурою, яке розвивається на основі ринкових відношень, демократичної правової системи, дотриманням прав і свобод громадян, ставленням до людини як вищої цінності.

Культурна модернізація покликається на формування високодиференційної і водночас уніфікованої культури, яка ґрунтується на парадигмі прогресу,

вдосконалення, ефективності, врахуванні світових культурних досягнень та тенденцій, збереженні й примноженні культур етнічних спільнот, природному вираженні можливостей, здатностей, почуттів індивіда.

Для ефективного проведення модернізації необхідні:

а) науково обґрунтовані стратегія і тактика суспільного оновлення, яка має мету, завдання, засоби, терміни, кадри тощо;

б) наявність зацікавленості переважної частини суспільства у її проведенні та успішності;

в) згода активної частини суспільства свідомо, упродовж тривалого часу, здійснювати модернізацію;

г) стратегічно мисляча, що має політичну волю еліта, яка здатна пройти нелегкий шлях модернізації та не дис кредитувати її перед суспільством.

В Україні розвиток державності відбувався одночасно із соціальним, перетворенням суспільних структур з авторитар но-бюрократичних на демократичні, плюралістичні. Незалежність часто сприймалася однобічно – як відокрем леність від тодішньої спільності, а не як самостійність власного суспільного врядування, спрямованого на радикальне онов лення глибинних засад суспільного життя. Комплекс об'єктивних чинників, а також грубі помилки у суспільному врядуванні зумовили глибоку економічну кризу, зниження рівня життя людей, загострення соціальних проблем, занепад моральності. Негативно позначилися і відсутність концепції перетворення суспільства, недооцінка складності системної трансформації. Усе це спричинило соціальну аномію (розпад системи ціннос тей в українському суспільстві). Український соціум перебуває у стані так званого посттоталітарного синдрому. Його особливість полягає у гіпертрофовано запобігливому, 62 підневільному, властивому авторитарно-тоталітарному суспіль ству, ставленні мас до влади і у владній інерції еліти розпоряджатися, контролювати та регулювати розвиток суспільства.

Серед вітчизняних учених відсутня єдина думка щодо сутності сучасного українського суспільства і напряму його трансформації. За одними показниками, Україна поступово просувається до так званого соціалізованого капіталізму. За іншими, сутністю українського суспільства до недавна був феодалізований капіталізм, який поєднав у собі модер нізова ні відносини позаекономічного примусу, не рин ковi зв'язки як ознаки-атрибути феодальної системи з економічною міжіндивідуальною і міжкорпоративною кон куренцією та корупцією. Попри незлагодженість думок, май бутне України – в осягненні загальноцивілізованих, європейських засад суспільного буття.

Нові зміни та тенденції світового розвитку значною мірою зумовлені сучасними процесами глобалізації, яка проникла в усі сфери політичного, соціально-економічного, культурнодуховного життя суспільства. Термін «глобалізація» з'явився у 1980-х рр. для позначення процесу об'єднання економічної сфери і для відображення загального стану планети.

Можна дати таке визначення глобалізації – це безперервний, історичний процес універсалізації та гомогенізації світу, кількісно-якісного зростання потоків людей, капіталу, техніки і товарів та прискорення їх обертання по всьому світу.

Одним із перших, хто порушив проблематику глобалізації у соціології, є американський дослідник Р. Робертсон (1938 р. н.). За його визначенням, глобалізація – це поєднання процесів, що роблять соціальний світ єдиним. Чому саме єдиним?

– сучасні технології дають змогу з'єднувати різні частини світу комунікативними і телекомунікативними зв'язками;

– соціальні спільноти всієї планети все більше стають за лежними від економічних, фінансових, політичних, стратегічних, культурних, воєнних тощо явищ і подій, що від буваються в різних її куточках;

– на світовій арені з'являються нові форми економічних, політичних організацій і організацій культурного спрямування, б3 що за своїм характером набувають рис наддержавності, тобто відірваності від якого-небудь конкретного регіону або країни;

– постійно збільшується категорії осіб, життя і праця яких не пов'язана з конкретною державою. Донедавна це були дипломати, сьогодні ж до них долучилися представники бізнесу та менеджменту, фінансисти, спортсмени, артисти та інші, які перебувають у постійному русі, багато подорожують, мають офіси і помешкання у різних куточках світу.

Предметом соціологічного вивчення глобалізації є: відображення суспільної реальності планетарного масштабу; вивчення трансформацій, що стосуються різних суспільних вимірів (культури, економіки, політики тощо) різних суспільств, порівняння цих перетворень для визначення їхнього ступеня взаємозалежності, акцентування уваги на аналізі соціальних змін; вивчення впливу макросуспільних процесів на сферу соціальних відносин

Суттєвими рисами глобалізації є невизначений, некерований і самостійний характер усього, що відбувається в світі.

Глобалізація охоплює низку еволюційних процесів, спільних для багатьох суспільств:

– у сфері економіки й праці: прихід інформаційної революції як результат поєднання фінансових ринків та планетарного поширення капіталістичної економіки;

– у сфері політики: реалізація потреби в недоцільності існування держави-нації, позбавлення її суверенітету та необхідність урахувати інтереси різноманітних спільнот у разі дестабілізації певних релігійних груп, етнічних спільнот, груп мігрантів;

– у сфері міжнародного порядку: активне розшарування попереднього порядку на світ «обмежених суверенітетів», непевність щодо здатності до регулювання міжнародних політичних інституцій з нескоординованими завданнями;

– у культурній сфері: виникнення нової глобалізаційної системи уявлень, що посиляється на прискорення часу та звуження простору, з чого міжнародна еліта обґрунтовує свої нові привілеї у швидкоплинному, рухливому світі;

– у соціальній сфері: виведення насамперед «соціального питання», що розглядає руйнівні наслідки економіки, посилення нерівності тощо.

Доцільно визначити, в чому полягають зміст, природа й особливості глобалізаційних процесів:

а) глобалізація – це процес набуття певними тенденціями, феноменами і процесами планетарного поширення;

- б) набуття людством рис певної однорідності;
- в) процес зростаючої цілісності людства, його взаємозалежності і взаємозв'язку;
- г) глобалізацію можна уявити як певну парадигму соціального аналізу, коли йдеться про глобальний масштаб бачення проблем, найбільш універсальний спосіб інтерпретації соціальної дійсності.

Визначальне місце суспільного розвитку людства посідають глобальні проблеми, від розв'язання яких залежить саме його існування, збереження і розвиток. Умовно їх можна виокремити у такі групи:

- 1) проблеми військово-політичного характеру:
  - запобігання ядерної війни;
  - зниження рівня гонитви озброювань через роззброювання;
  - сприяння розв'язанню локальних військових конфліктів, припиненню громадянських війн та ліквідації інших «гарячих точок» планети;
  - формування ненасильницького світу на підставі встановлення довіри між народами, зміцнення системи спільної безпеки;
- 2) глобальні соціально-економічні проблеми:
  - подолання слаборозвинутості та пов'язаної з нею злиденності і продовольчої кризи;
  - пошук шляхів вирішення світової енергетичної, сировинної і продовольчої кризи;
  - мирне освоєння космічного простору і світового океану;
- 3) глобальні соціально-екологічні проблеми:
  - поліпшення складу повітряно-газової оболонки атмосфери Землі;
  - гармонійний розвиток і взаємодія живої та неживої природи;
  - раціональне використання природного потенціалу планети;
  - запобігання шкідливого впливу на природу військової діяльності;
  - розвиток екології людини як головного суб'єкта ноосфери;
- 4) гуманітарні глобальні проблеми:
  - дотримання соціальних, економічних, політичних, індивідуальних прав і свобод;
  - ліквідація голоду, епідемічних захворювань, неосвіченості;
  - сприяння всебічному духовному розвитку людини;
  - подолання відчуженості людини від природи, суспільства, держави та інших людей і результатів власної діяльності;
  - подолання маніпуляцій людиною, суспільством з боку влади, ідеології та міжнародних відносин.

Незважаючи на всі розбіжності, ці проблеми мають спільні характерні ознаки, які виділяють їх серед інших проблем сучасності. По-перше, вони мають планетарний, всесвітній характер, торкаються інтересів усіх людей, спільнот і суспільств; по-друге, погрожують всьому людству, якщо не будуть своєчасно вирішені (або послаблені); по-третє, для ефективного розв'язання ці проблеми потребують об'єднаних і невідкладних зусиль усіх спільнот і держав світу.

Теми рефератів (1 з тем на вибір)

1. Суспільство: основні сфери і ознаки.
2. Загальні теорії виникнення суспільства.
3. Соціологічні теорії виникнення суспільства.
4. Типологічна характеристика суспільств.
5. Характеристика сучасного суспільства.
6. Громадянське суспільство.
7. Українське суспільство: стан, проблеми становлення.

Рекомендована література

1. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс – К.: Основи, 1999. – 726 с.
2. Дворецька Г. В. Соціологія: навч. посібник / Г. В. Дворецька. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2002. – 472 с.
3. Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / под ред. С. Ма кеева. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. – 258 с.
4. Кравченко А. И. Введение в социологию: учеб. пособие / А. И Кравченко. – М.: Новая шк., 1995. – 460 с.
5. Лукашевич М. П. Соціологія. Загальний курс: підручник / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.
6. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – 5-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 688 с.
7. Соціологія: підручник / за ред. В. М. Пічі. – 3-тє вид. стереотипне. – Львів: Новий Світ-2000, 2008. – 280 с.
8. Соціологія: підручник для студ. вищ. навч. закладів / за ред. В. Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560 с.
9. Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи / за заг. ред. Б. М. Данилишина. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – 760 с.
10. Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е. Головахи, С. Макеева. – К.: Ин-т социологии НАН Украины; Харьков. нац. ун-т им. В. Н. Каразина, 2007. – 274 с.
11. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / П. Штомпка. – М.: Логос, 2005. – 664 с.